

הרמב"ן ופירושו לתורה

יוסף עופר ויהונתן יעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל, ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות והמכללה האקדמית הרצוג, תשע"ג, 718 עמ'

היכן הוא מקומו של קבר רחל? רוב היהודים החיים בארץ יודעים: קבר רחל נמצא במבואותיה הצפוניים של העיר בית-לחם, כפי שכתוב בספר בראשית: 'ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה, היא בית לחם. ויצב יעקב מצבה על קברתה, היא מצבת קברת רחל עד היום' (בראשית לה, יט-כ). ובדומה לכך בדברי יעקב אל יוסף על סף מותו: 'ואני בכאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה, וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אפרת היא בית לחם' (שם מח, ז). קבר רחל נמצא אפוא בדרך, בעוד כברת ארץ לבוא אפרתה.

אבל אי הבהירות באשר למשמעות המונח 'כברת ארץ' בצירוף כמה מובאות נוספות מן המקרא עוררו ספקות ולבטים באשר למקומה הנכון של קבורת רחל. בימי הביניים נטו חכמים ותיירים לזהות את קבר רחל בארץ בנימין, מצפון לירושלים, וגם כיום יש הסבורים כך. רוב ימיו החזיק גם ר' משה בן נחמן (רמב"ן) בעמדה זו.

רמב"ן נולד בעיר גירונה שבחבל קטלוניה, ורוב ימיו חי ופעל שם ובעיר הגדולה ברצלונה. בשנת 1267 עלה רמב"ן ארצה והוא כבן שבעים ושלוש, ובשנת 1270 נפטר כאן. הוא נחת בחוף עכו ושם פעמיו דרומה אל ירושלים, בית-לחם וחברון. שם התברר לו שעל פי המסורות שבידי יהודי הארץ מקומו של קבר רחל מעט מצפון לבית לחם, כמקובל כיום, והוא החליט לשלב את

הגילוי בפירושו לתורה, שנכתב ברובו על ארמת ספרד.

רמב"ן לא שינה את הפירוש הקיים, הוא לא מחק את דבריו הקודמים ולא ערך אותם מחדש, אלא הוסיף עליהם את המילים 'זה כתבתי תחילה. ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבח לאל הטוב והמטיב, ראיתי בעיני שאין בין קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל'. זו עדות אישית חד-פעמית של רמב"ן על תוספת אחת ששילב בפירושו לתורה בהיותו בארץ-ישראל. אבל בצד התוספת המוצהרת קיימות עוד עדויות רבות לכך שרמב"ן הוסיף לפירושו מילים, משפטים ואף קטעים שלמים, קצרים וארוכים, ושגם תוספות אלה נכתבו בארץ-ישראל בפרק האחרון של חייו. כבר במאה התשע-עשרה עורר הנושא את תשומת

ניפוי מתאים כמקובל במחקר הפילולוגי, צמצמו יוסף עופר ויהונתן יעקבס את מספר כתבי־היד שבחרו לקביעת נוסח הפירוש, וחילקו את כתבי־היד הנבחרים לשתי קבוצות יסוד: כתבי־יד החסרים את התוספות, והמייצגים את הנוסח שלפני ההוספות, והם מכונים מהדורה קמא, וכתבי־יד המכילים את התוספות, והמייצגים את הנוסח המאוחר, והם מכונים מהדורה בתרא. המבוא לספר שלפנינו כולל תיאור מפורט ושיטתי של השיטה המדעית שלפיה פעלו ועמלו שני החוקרים כותבי הספר בהשוואת כתבי־היד, בעיצוב רשימת התוספות למיניהן ובהצגתן לפני הקוראים, והוא כולל לא מעט רשימות בעלות אופי סטטיסטי. לכל אחת מהתוספות נלווים הערות ודיון במשמעותה הפרשנית של התוספת ובגורמים האפשריים להחלטתו של רמב"ן לשלבה בפירושו הקיים. עם זאת לעתים יש חשש שהתוספת נכתבה לא בידי רמב"ן עצמו אלא בידי אחד המעתיקים, שביקש לתקן ולשפר את דברי רמב"ן על פי דעתו שלו ואולי על פי מסורת חלופית כלשהי. התופעה מוכרת יפה לכל העוסק בההדרת כתבי־יד ובמחקר פילולוגי, והחשש מפני תוספות מעתיקים עולה ונודן בספר לא אחת. זאת ועוד, בשבעה מקומות בפירושו רמז רמב"ן לתוספות שכתב עוד בהיותו בספרד, לאחר שסיים את כתיבת פירושו המקורי. אלה הועתקו בכל כתבי־היד של הפירוש והפכו להיות חלק אורגני שלו עוד בימיו של רמב"ן. תוספות קדומות אלה נדונות לקראת סוף הספר כיחידה בפני עצמה (עמ' 579-600). וכן נדונים בשולי

לכם של חוקרים ובראשם הביבליוגרף הנודע משה שטיינשניידר, וגם במאה העשרים נמצאו מי שחזרו אליו, אבל בפועל לא הרבה נעשה עד כה על מנת לאשש את הדברים כראוי ולהפריד בדרך שיטתית את פירוש הרמב"ן לשתי שכבותיו העיקריות. אין ספק אפוא בחשיבותו ומקוריותו של המחקר שלפנינו על התוספות שהוסיף רמב"ן בארץ ישראל לפירושו לתורה.

העדות החשובה ביותר לקיומן של התוספות היא כבר מהמאה השלוש־עשרה, מהעיר עכו, שבה ובסביבתה שהה רמב"ן בשנותיו האחרונות. במאה השלוש־עשרה חי ופעל בעיר המקובל ר' יצחק דמן עכו,¹ והוא גלה ממנה לספרד עם כיבוש עכו בידי המוסלמים בשנת 1291 וחיסולה הסופי של ממלכת הצלבנים בארץ הקודש. קרוב לוודאי שר' יצחק פגש את רמב"ן בעכו – מיד עם בואו או לאחר ששב לשם ממסעותיו בדרום הארץ – והכיר מקרוב את עבודתו ואת תוספותיו, והוא כינה תוספות אלה 'מדרש'.² וכך כתב: 'וראיתי לבאר בו המדרש שכתב הרמב"ן ז"ל באחרית ימיו בארץ הצבי בעיר עכו, בתשלום [בהשלמת] פירושי התורה אשר חיבר' (עמ' 21). עדויות נוספות לעניין זה עולות מרשימות ששלחו רמב"ן עצמו וחכמים אחרים מארץ־ישראל לספרד, מכתביהם של כמה חכמים בני הדורות הבאים ועל כולם – מהשוואה בין כתבי־היד של פירוש רמב"ן לתורה.

בידינו כיום כתבי־יד רבים של פירוש רמב"ן לתורה, כחמישים במספר. כשלושים מאלה כוללים את הפירוש לתורה כולה, וכעשרים מקיפים רק מקצת חומשי התורה (עמ' 26).³ אחרי

למדי בימי הביניים. החיבורים לקח טוב (כיוזניון), סוף המאה האחת־עשרה – תחילת המאה השתיים־עשרה) ושכל טוב (איטליה, 1139) הם דוגמאות טובות לפירושי תורה המכילים פשטות ודרשות אלה בצד אלה. לא לגמרי ברור מה היחס בין מספרים אלה לבין הנאמר בעמ' 9 על מספר כתבי־היד: בין שלושים וחמישה לארבעים בחומשים השונים.

1 ר' יצחק דמן עכו ידוע בייחוד בשל חיבורו הקבלי הגדול על התורה, 'מאירת עינים'. הוא ידוע גם בשל דבריו שמשממע מהם ייחוסו של ספר 'הזוהר' לר' משה די ליאון הספרדי, בן המאה השלוש־עשרה, וגם פרט אחרון זה נזכר בדרך אגב לקראת סוף הספר (עמ' 578).

2 השימוש במונח מדרש ככינוי לפירוש התורה רווח

מחבר לחיבוריו, תופעה שהייתה מקובלת למדי בימי הביניים, ובהסברים שונים שנתנו לה (עמ' 17-18), אבל השאלות עודן פתוחות, לפחות בחלקן.

הקוראים המכירים את פירושי רמב"ן לתורה ואמונים עליהם לא יתרשמו ביותר מגופי התוספות שלפנינו ועלולים אף להתאכזב. הם יגלו עד מהרה שרוב התוספות הללו מוכרות להם מתמול שלשום, מאחר שהן משולכות במהדורות הדפוס, ושמבחינתם אין בהן חדש. אותם קוראים ידענים שיעיינו בספר יתעשרו אפוא רק במעט קטעים חדשים של תוספות לפירושי רמב"ן, אבל הם ילמדו לדעת שרבים מקטעי הפירוש שהם מכירים נוספו עליו בידי המחבר עצמו רק לעת זקנתו ובנסיבות חיים שונות מאלו שהורגל בהן בארץ מוצאו. כך יפנימו הקוראים את העובדה שפירוש רמב"ן לתורה לא נכתב בבת אחת, ושהמחבר מצא לנכון להגיב על ביקורות שאולי נשמעו על חיבורו ולשלב בו גילויים ותובנות מחודשים, כדרכו של אדם נבון וערני שאינו שוקט על שמריו, ואשר הוא ויצירתו צומחים, מתפתחים ומשתנים עם הזמן ועם חילופי הנסיבות והמצאיאות הסובבת.

התוספת הראשונה מופיעה כבר בסופה של הקדמת רמב"ן לספר בראשית, שבאה אחרי הקדמתו הקצרה לפירוש כולו (עמ' 93). בהקדמה ארוכה זו הציג רמב"ן את חיבורו ואת שיטת עבודתו, ומדבריו שם עולה שתכלית הפירוש היא 'להניח דעת התלמידים [...] ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים [...] ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם'. סגנון זה אופייני לחתימת מבוואות לחיבורים בימי הביניים, ואכן כאן מסתיימת ההקדמה המקורית המשותפת לכל עדי הנוסח. אבל בכמה מכתבי-היד נוסף כאן קטע ארוך למדי, שחדר כיתר התוספות אל מהדורות הדפוס של הפירוש. בקטע זה הזהיר רמב"ן את הקוראים לבל יטעו להסיק מדבריו מסקנות על

החיבור הגדול והנרחב מספר קטעים המכונים כאן תוספות מדומות (עמ' 601-608).

המוצר המוגמר שלפנינו מכיל מאות תוספות בדרגות אמינות ועניין מתחלפות. התוספות הללו, שבודרו מהגוף הבסיסי של הפירוש בכתבי-היד של מהדורה בתרא, מופיעות כאן כשהן מוארות ומוערות היטב. התוספות סווגו על פי המניע לכתבתן, כפי שהחוקרים מסיקים מעיון בתוספות עצמן ובדברי רמב"ן, שנדרש לכך מדי פעם במהלך פירושו. בשל חשיבות הנושא אציג כאן את חמשת הגורמים המרכזיים שהניעו את רמב"ן, לדעת עופר ויעקבס, לתקן או להרחיב את פירושו ולהוסיף עליהם קטעי פירוש חדשים:

1. גילוי נתוני ראליה חדשים עבור רמב"ן בארץ-ישראל.
2. גילוי מקורות ספרותיים חדשים בארץ.
3. חשיפת מקורות מחיבורים שהיו בידי רמב"ן בספרד אך לא הזכירם במהדורה קמא.
4. דוגמאות נוספות שגילה רמב"ן לתופעה שכבר תיאר במהדורה קמא.
5. ביאור פרשה מהנביאים תוך כדי דיון בפרשה מהתורה (עמ' 42).

שני הגורמים הראשונים מובנים ומשכנעים, אם כי ספק אם את כל המקורות הספרותיים שבהם מדובר הכיר רמב"ן רק משעלה לארץ-ישראל, ועניין זה יידון בהמשך. גם הגורם החמישי מתקבל על הדעת, ואף הוא יידון בהמשך. לעומת זאת קשה להבין מדוע בחר רמב"ן להזכיר דווקא בערב ימיו ובארץ-ישראל מקורות שהכיר בעבר, וכן לא ברור מה הביא אותו לגלות את הדוגמאות הנוספות לתופעה שתיאר בעבר ולהרחיב עליהן דווקא בתנאים החדשים, לעת זקנתו ובמשך תקופה קצרה יחסית. החוקרים ערים לקשיים אלה ודנים בהם (עמ' 51-56). עוד קודם לכן הם דנים בעצם התופעה של הוספות מאוחרות של

אגב] פירשנו עניין מסוּתָם ואיננו מכואר והזכרנו סיבותיו.

בתוספת ארוכה אחרת דן רמב"ן בשאלת עיר מגוריהם העיקרית של אברהם ושרה – חברון או באר-שבע, והכריע לטובת באר-שבע (עמ' 178-179). הכותבים משערים שהעיסוק המוגבר בנושא זה נובע מהיכרותו החדשה של רמב"ן המבוגר עם המציאות הגאוגרפית של דרום הארץ. אבל יש מקום לפקפק בהשערה זו, שכן התמונה הבסיסית של הארץ הייתה מוכרת לרמב"ן עוד בטרם עלה ארצה, ונימוקיו אינם מבוססים על מציאות בלתי מוכרת לו שנגלתה לעיניו כאן ועכשיו, וזאת שלא כדבריו על מקומו של קבר רחל. הכותבים מציינים שהדיון בשאלה זו משולב בדברי רמב"ן על מות שרה, ושמדיונו עולה מסקנה שאינה תואמת את דעת המדרש (ורש"י), שעל פיה נסמכה פרשת עקדת יצחק למות שרה כדי לומר ששרה מתה מיד כשנודע לה על עקדת בנה.

כאמור חלק מן התוספות נכתבו בארץ-ישראל בשל הממצא הספרותי שהתגלה לרמב"ן עם בואו ארצה. לדוגמה בספר במדבר, בפרק ז, מתוארים בהרחבה רבה מאוד קרבנותיהם של נשיאי השבטים לחנוכת המשכן. מיד לאחר מכן באה הוראה לאהרן הכהן ולבניו בדבר סדרי העלאת הנרות במנורת המשכן, וסמיכות זו אינה מובנת ואינה מוסכמת בתורה.⁵ רמב"ן תהה על פשר הסמיכות והביא את תשובתם של המדרש ורש"י על השאלה, אבל מדבריו ברור שהתשובה לא הניחה את דעתו. מן התוספת מתברר שרמב"ן הוסיף להגות בשאלה זו, ורק עם עלייתו ארצה נמצא לו פתרון (עמ' 427-430). לדבריו הפתרון מבוסס על רעיון שמקורו ב'מגילת סתרים' לרב

אודות תורת הסוד, סתרי התורה ו'דרך האמת' – מונח שבו השתמש רמב"ן לא אחת כדי להציג את עמדת הקבלה. את אלה אין ללמוד ולהבין 'זולתי מפי מקובל חכם [...] והסברה בהן אינולת, מחשבה מועלת [מלשון מעילה], רבת הנזקים, מנועת התועלת'. והוא סיים את התוספת במשפט מדברי החכם הקדמון בן סירא: 'במופלא ממך כל תדע [...] במה שהורשית התבונן, אין לך עסק בנסתרות'.⁴ לדעת עופר ויעקבס הגיב רמב"ן בכך על ביקורת שנשמעה בזמנו על נטייתו אחר 'דרך האמת' ושילוב רעיונות קבליים בפירושו, אף כי מדובר בשילוב זהיר ובמינון מבוקר (עמ' 95). עם זאת וברוח השאלות שהועלו לעיל, לא ברור מדבריהם מדוע בחר רמב"ן להגיב על ביקורת זו דווקא בהיותו בארץ-ישראל, שהרי יש לשער שהביקורת הושמעה עוד בעת ששהה על אדמת ספרד.

לדברי הכותבים התגלתה להם במהלך עבודתם תופעה מעניינת: במספר מקומות ראה רמב"ן לנכון לסטות מהנושא הנדון ולפרש באריכות ובהרחבה פרשה בנביאים ראשונים (עמ' 55). בהמשך מצייעים הכותבים שאולי תכנן רמב"ן לכתוב פירוש מקיף לנביאים ראשונים אבל לעת זקנתו נוכח לדעת שהדבר לא יעלה בידו ועל כן צירף לתוספותיו כמה הרחבות לפרשיות מקראיות, ובהן פילגש בגבעה, יפתח ובתו, מלכות שאול, מפקד העם בימי דוד ועוד. ואכן בכמה מהתוספות יש הרחבות בנושאים אלה. לדוגמה בתוספת הארוכה לפרשת המלאכים המתארחים אצל לוט בסדום וניסיונם הכושל של אנשי העיר 'לדעת' את האורחים (עמ' 167-169) נפנה רמב"ן להשוואה בין פרשה זו ובין מעשה פילגש בגבעה. לדעתו פרשת סדום חמורה בהרבה מזו של פילגש בגבעה, והוא ביסס את טענתו על שיקולים שונים וסיים: 'והנה בדרך גררא [דרך

4 על פי המנהג הרווח כיום (מנהג בבל) מטשטשת את הסמיכות, שכן קרבנות הנשיאים כלולים בפרשת נשא, והעלאת הנרות היא הפתיחה לפרשת בהעלותך.

4 כוחה של אזהרה זו יפה ואף יפה מאוד עד היום הזה, אלא שלא זה המקום להאריך בכך.
5 חלוקת התורה לפרשות השבוע לצורך קריאת התורה

שעשה בינה ובין מכת הארבה המתוארת בפי הנביא יואל בפרק ב (עמ' 303-305). במהלך הדיון שבתוספת הסתמך רמב"ן על פירוש רבנו חננאל לתורה, ולדעת הכותבים גם פירוש זה נגלה לרמב"ן בארץ-ישראל. מקובל לייחס את הפירוש לרבנו חננאל בן חושיאל, חברו ובן זמנו ומקומו של רב נסים הנזכר, ואם צדקו הכותבים בהשערותם, יש להניח שגם חיבור זה היה מוכר בארץ-ישראל במאה השלוש-עשרה. אולי אבל אין ספק שרוב כתביו של רבנו חננאל היו מוכרים במערב אירופה שנים רבות קודם לכן, ויזכירו האזכורים הרבים של פירושו בתוספות לתלמוד.⁸ ככל הידוע שהה רבנו חננאל זמן רב באיטליה ואולי אף נולד ולמד שם.⁹ הזיקה הספרותית בין איטליה לאשכנז ולצרפת היא מן המפורסמות, וקליטת חיבורו של רבנו חננאל על התלמוד באשכנז ובצרפת משתלבת יפה בזיקה זו. קשה לשער אפוא שפירוש רבנו חננאל לתורה לא היה מוכר לרמב"ן, תלמידים העקיף של בעלי התוספות הצרפתים ומפיץ תורתם, בעודו על אדמת ספרד. שיבוצים מפירוש רבנו חננאל לתורה משולבים בעוד אחדות מתוספות רמב"ן, והנה צפה ועולה מחדש השאלה שהועלתה למעלה: מה הביא את רמב"ן להרחיב מאוד ולפתח את חיבורו הגדול דווקא בערוב ימיו, מלבד אותן סוגיות גאוגרפיות שהתבררו לו כאן ומקורות ספרותיים שנגלו לו רק משעלה לארץ-ישראל? עם זאת יש לציין שספק גדול אם אמנם רבנו חננאל בן חושיאל, החכם

נסים גאון. מגילה זו נכתבה למעלה מ-200 שנה קודם לכן בידי רב נסים בן יעקב בעיר קַיְרָוּאן שבצפון אפריקה (כיום בתחום תוניסיה),⁶ ולדברי הכותבים נראה שהייתה מוכרת בארץ-ישראל אבל לא בקטלוניה, ארץ מוצאו של רמב"ן. בפתרונו שבתוספת קשר רמב"ן את העלאת הנרות בידי אהרן הכהן בימי קדם לחנוכה ולהעלאת הנרות במקדש השני המטוהר בידי החשמונאים, בניו הרחוקים של אהרן הכהן.

עופר ויעקבס מודעים לכך ש'מגילת סתרים' נזכרת עוד כמה פעמים בכתבי רמב"ן אך לדבריהם לא הוכח שרמב"ן הכיר את הספר בארץ הולדתו, ולפי זה יש לומר שכל אזכורי המגילה שייכים לרובד הארץ-ישראלי המאוחר של הפירוש. אלא שקשה לשער שספרו של רב נסים לא היה מוכר באמצע המאה השלוש-עשרה בקהילות היהודיות הגדולות בצפון ספרד ובראשן ברצלונה.⁷ במאה השתיים-עשרה קלטו קהילות קטלוניה ואראגון המוני יהודים שנמלטו על נפשם מהדרום, שנשלט בידי קנאי האסלאם. הקשר בין יהודי אנדלוסיה הדרומית ובין אחיהם שבצפון אפריקה היה הדוק, ובוודאי הכירו יהודי אנדלוסיה את כתבי רבנו נסים ואף הביאום עמם צפונה. מנגד לא ברור באיזה מסלול הגיע ספרו של רב נסים לארץ-ישראל, ואם אמנם הכירו אותו חכמי הארץ המעטים באותה עת.

תופעה דומה קיימת בתוספת לפירוש רמב"ן על פרטי מכת הארבה שפקדה את מצרים ולהשוואה

8 ירושלים תש"ע, עמ' 451).
 8 ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 51-52. למען הדיוק יש להעיר שהתוספות הזכירו את פירוש רבנו חננאל לתלמוד ולא את הפירוש לתורה.
 9 ראו: חננאל מאק, 'רבנו חננאל בן חושיאל', דוד גולניקין ואחרים (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ה, עמ' 494-517.

6 הספר ידוע ומוכר ונכתב עליו לא מעט, בייחוד בידי אברמסון. ראו: שרגא אברמסון, חמישה ספרים נפתחים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 179-360.
 7 בשנות השישים של המאה השתיים-עשרה כתב בנימין מטורלה על ברצלונה, בפתחת ספר מסעותיו: 'יש שם קהל קדוש ואנשים חכמים ונבונים ונשיאים גדולים'. בתחילת המאה השלוש-עשרה כינה אותה יהודה אלחריזי 'עיר הנשיאים וראשי הקרואים' (יהודה אלחריזי, תחכמוני, מהדורת 'ה' יהלום ונ' קצומטה,

סיוע לדעת רש"י. 'מכתב השקל' נזכר בספר עוד בכמה מקומות.

מדברי רמב"ן ניכרת התרגשותו למראה השקל הקדום, ומשתקפת בפרשה זו גישתו המתודולוגית. ברור שהוא ראה בממצא שהגיע לידיו כלי רב ערך להכרעה בשאלות שהעסיקו אותו, ואף כי טעה במסקנתו, הוא העלה תרומה עקרונית חשובה לדיון הפרשני וההלכתי: הצגת הזכות שהיא גם חובה לעשות שימוש גם בשיטות מחקר בנות הזמן ובמצא הארכאולוגי לשם בירור האמת בפרשנות ובהלכה.

הספר שלפנינו הוא פרי מלאכה מדוקדקת, נקייה ובהחלט לא קלה, הנשענת על מחקר פילולוגי פרטני ומדויק, והוא עשיר גם בנספחים רבי תועלת, בטבלאות בהירה ובאמצעי המחשה אחרים. בצד הממצא הטקסטואלי והמבוא המתודולוגי יש כאן דיונים מרחיבי דעת בדרכו הפרשנית של רמב"ן ומידע חדש על שיטות עבודתו בייחוד בשנותיו האחרונות, ובצדי הדרכים של החיבור הגדול עולים נושאים נוספים, רבי ערך ועניין. בזכות כל אלה זהו ספר חשוב ונכבד, שמקומו יכירנו בחזית החידושים האחרונים במדעי היהדות ובלמודי ארץ-ישראל, וזאת על אף השאלות דלעיל שנותרו בעינן. הספר מציג לפני המעינים דרך חדשה לעיון ביצירתו של אחד המיוחדים שבחכמי ישראל בכל הזמנים ובפירושו המקיף, שאין כמוהו לעמקות, למקוריות ולבהירות בכל פירושי התורה.

האיטלקי והצפון אפריקאי הנודע בן המאה האחת-עשרה, הוא שכתב את הפירוש לתורה הקרוי על שמו, והכותבים התייחסו לשאלה זו (עמ' 47).

כתוספת מיוחדת במינה יש לראות את מכתבו המפורסם של רמב"ן אל חכמי קטלוניה, אף כי זה אינו כלול בתוספות מהסוג שנדון עד כה. המכתב משקף את התמורה שחלה בדרך הבנתו של רמב"ן את פירוש המונח שקל שבתורה (שמות ל, יג ועוד). פרטים אלה נדונו כבר בתלמוד, והדיון התאורטי בהם נמשך בספרות הרבנית לדורותיה, עד שבא רמב"ן והוסיף לו ממד חדש לחלוטין. וזו לשון הפתיחה של המכתב: 'ברכני ה' עד כה שזכיתי ובאתי לעכו ומצאתי שם ביד זקני הארץ מטבע כסף מפותח פיתוחי חותם, מצדו האחד כעין מקל שקד ומצידו השני כעין צלוחית. והראו הכתב לכותים [שומרונים?] וקראוהו מיד [...] מן הצד האחד "שקל השקלים"¹⁰ ומן הצד השני "ירושלים הקדושה". ואומרים כי הצורות מקלו של אהרן [...] וצנצנת המן' (עמ' 338-339). רמב"ן לא כלל ידיעה זו בתוספותיו אף כי שאלות מהותו המדויקת של השקל, החומר שמנו הוא עשוי, ממדיו, משקלו וכדומה העסיקו אותו מאוד. כבר במהדורה קמא של פירושו הוא הביא את דברי רש"י בפירושו לשמות ל, יג, והסכים אתו עקרונית, אלא שלדעת רמב"ן 'מלכי הגוים' שינו את ערכי המטבעות. במהדורה בתרא הרחיב רמב"ן את דבריו, ובמכתב השקל, שרק חלק מפתחתו הובא כאן, הוא המשיך את הדיון ולבסוף מצא במטבע שלפניו

10 טעה רמב"ן בקריאת הכתובת שעל מטבע השקל?; תרביץ, פ (תשע"ב), עמ' 261-264. הראשון שעמד על טעותו של הרמב"ן היה ר' עזריה מן האדומים, בן המאה השש-עשרה. עופר הביא את הסברו של יעקב משורר לטעות זו (שם, הערה 11); והרחיב והסביר גם את העילה לטעותם של השומרונים.

10 רמב"ן ומסייעיו השומרונים טעו ככל הנראה בקריאת הכתובת שעל השקל, ומכאן שגם מסקנתו הפרשנית שגויה. הקריאה הנכונה של הכתוב היא 'שקל ישראל', ולדברי עופר הוטבע השקל בתקופת המרד הגדול ברומאים (66-70 לסה"נ), ובמצא הארכאולוגי מוכרים מטבעות נוספים מסדרה זו. ראו: יוסף עופר, 'מדוע